

Szilágyi N. Sándor
A szent mókus, avagy a módszer buktatói¹

1. Carl von Linné (1707–1778) svéd természettudós nevezetes munkája, a *Species plantarum* 1753 májusában jelent meg, ezt követte 1758 januárjában a *Systema naturae*. Ettől a két dátumtól kezdve van növény-, illetve állattani nevezéktanunk. A 18. század második felének értelmisége méltán tartotta ezt a két művet a korabeli természettudomány páratlan teljesítményének, hiszen az akkor ismert növény- és állatvilág minden tagjának megvolt benne a maga helye, és pedig tudományos kritériumok szerint meghatározva. Ott volt az egész élővilág, áttekinthető logikai fastruktúra szerint elrendezve, csomópontokkal és elágazásokkal, minden ág hegyén egy növény-, illetve állatfaj. Kezdetben az egész biológiai rendszertan elsősorban leíró tudomány volt, és hosszú ideig az is maradt: egyszerű ténymegállapító osztályozás (taxonómia), amelyhez kidolgozott elmélettel megalapozott történeti magyarázat nem tartozott. Az majd csak száz év múlva kapcsolódott hozzá, mikor Alfred R. Wallace és Charles Darwin evolúciós elmélete fejlődéstörténeti értelmezését adta a fajok egymáshoz való viszonyának, közelebbi vagy távolabbi rokonságának, így a logikai fa családfa is lett egyben.

Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány pedig akkor alakult ki, mikor a természettudományban éppen virágjában volt a taxonómia: Sajnovics János (1733–1785) könyve (*Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*) 1770-ben, Gyarmathi Sámuelé (1751–1830) pedig (*Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammatice demonstrata*) 1799-ben látott napvilágot. Különösen az utóbbi már jórészt alkalmazza a nyelvhasználatnak azokat a módszertani elveit, amelyekről a legtöbb helyen a világon úgy tudják, hogy Franz Bopp német nyelvész dolgozta ki őket 1816-ban megjelent művében (*Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*).

Ez a nyelvészet nemcsak egyszerű rokonsági viszonyba állítása volt a nyelveknek, hanem kezdettől fogva történeti értelmezés is, az evolúció elve tehát itt is érvényesült. Ez amúgy nem volt véletlen, hiszen az összehasonlító-történeti módszert a romantika korának történelmi érdeklődése szülte: a modern európai nemzetek kialakulásának szellemi izgalma igencsak megnövelte a kíváncsiságot a történelmi múlt, különösen az eredet kérdései iránt. Ősöket keresett akkor mindenki, lehetőleg minél jobb hírűeket, részben a nemzeti dicsőség öregbítése, részben meg „a – bolond fejje az általa kivív-

---

¹ Megjelent itt: Pozsgai Péter (szerk.): *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Táton, Budapest, 1999. 345–365. – Ez a pdf a könyv oldalszámozását követi, a pirossal írt szöveg betoldás, a könyvben nincs.

hatónak vélt – »történelmi jog« bizonyítása” (Lükő 1991. 5) végett. (Ez a „bolondság” sajnos máig sem múlt el mindenütt, és nagy tehertétele nemcsak a történelem-, hanem a nyelvtudománynak is.)

Mikor egy tudományban új, hatékonynak bizonyuló (vagy annak látszó) kutatási módszert találnak fel, az érthetően nagy érdeklődést és lelkesedést vált ki. Hát még ha magának a tudománynak a megszületéséről van szó! Az összehasonlító-történelmi nyelvészet megjelenésével a nyelvtudománynak először lett kutatási módszere, az ezt művelőket pedig nem kis büszkeséggel töltötte el az a tudat, hogy nemcsak a természettudósokat lehet immár tudósoknak nevezni, hanem a nyelvészeket is. Ezt jól meg lehet figyelni különösen a kezdeti szakaszban, mikor a nyelvészek még szükségét érezték annak, hogy módszerük tudományos voltát lépten-nyomon hangoztassák. Csak az bizonygatja ezt ilyen makacsul, aki nem egészen biztos a dolgában, és attól tart, hogy ezt még mindig nem hiszi el mindenki.

Ez az aggodalom tulajdonképpen érthető. A tudománynak már akkor is a természettudományok voltak a prototipikus képviselői, különösen a kísérleti fizika. Aki tudományt emlegetett, biztos, hogy nem a humán tudományokra gondolt elsősorban. Az angolban a *science* szó máig sem vonatkozik az utóbbiakra. A nyelvészeti irodalomban még századunk első felében is gyakran találkozni olyan öngazoló állításokkal, hogy a nyelvészet, *bár nem kísérletezik, mégis* tudomány, mégpedig azért, mert jól kidolgozott módszere van. A kísérletezés lehetetlensége (legalábbis az összehasonlító-történelmi módszer esetében) állandó frusztrációval, rejtett vagy kevésbé rejtett kisebbség-érzéssel töltötte el e tudomány művelőit.

Talán ezért is van, hogy a (történelmi) hipotézisek ellenőrizhetőségének kényes elméleti kérdéseivel elég keveset törődtek akkoriban. Mintha öntudatlanul is el akarták volna felejteni. Az összehasonlító-történelmi nyelvészet abban csakugyan hasonlított a természettudományokhoz, hogy a megfigyelhető adatok alapján itt is, ott is hipotéziseket állítanak fel a kutatók. Ezzel azonban a hasonlóságnak tulajdonképpen vége is van.

A természettudós ugyanis rendszerint nem azért alkot hipotézist, hogy azt rögtön olyan biztos ismeretként kezdje kezelni, mintha ténylegesen megfigyelt adat volna, hanem azért, hogy az adatok alapján felállított elméletét ellenőrizni tudja vele. Ha az elméletéből következik valami, akkor ő azt hipotézis formájában megfogalmazza, majd ezt kísérleti úton ellenőrzi, vagy megvárja, hogy magától előálljon egy olyan helyzet, ahol természetes körülmények között tudja kipróbálni. (Például a csillagászati hipotézisek esetében: ha az elméletből az következik, hogy ekkor meg ekkor napfogyatkozás lesz, akkor a csillagász nem kísérletezni kezd, hanem megvárja azt a pillanatot, amikor szerinte a napfogyatkozásnak kezdődnie kell. Ha csakugyan akkor

kezdődik, akkor hipotézisét, amelynek alapján másodpercre meg tudta jósolni az esemény bekövetkezését, igazoltnak veszi.)

Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány is hipotézisekkel dolgozik, csakhogy olyanokkal, amelyeket elvileg sem lehet soha ellenőrizni, vagy ha lehet is, csak kivételesen szerencsés esetekben. Egyszerű oka van ennek: ezek a történeti hipotézisek olyan időszakokra vonatkoznak, ahonnan nincsenek adataink. Éppen ezért vagyunk feltételezésekre utalva: hiszen ha volnának történeti adatok, akkor nem lenne szükségünk feltevésekre. Ezért is tulajdonítunk itt olyan nagy jelentőséget a módszernek, ezzel ugyanis bizonyos korlátokat szabunk feltevéseinknek: egyesekről éppen a módszertani megfontolások alapján tudjuk kijelenteni, hogy valószínűbbek, mint mások.

A nyelvész azonban az ilyen hipotézisekről már csak szégyenletében sem mert valószínűségi terminusokkal beszélni. Nem azt mondta tehát, hogy *igen nagy annak a valószínűsége*, hogy ez vagy az a szó finnugor vagy honfoglalás előtti török eredetű (hiszen ki fogja azt neki elhinni, hogy amit ő művel, az tudomány, ha semmiről sem tud bizonyosat mondani?), hanem azt, hogy *be van bizonyítva*, hogy az. Pedig nincs bebizonyítva. Bebizonyítva akkor lenne, ha volna rá lehetőségünk, hogy adatokkal igazoljuk először is magának a finnugor alapnyelvnek a hajdani meglétét, majd onnan kezdve folyamatosan adatolni tudnánk a szó vagy más nyelvi elem útját legalább a nyelvemlékes (ómagyar) korig. Csakhogy éppen ez az, ami lehetetlenség.

Ha egy hipotézist nem lehet sem igazolni, sem cáfolni, akkor csak két dolgot lehet tenni vele: elvetni vagy hinni benne. Elvetni kár lenne, hiszen szép is, meg különben sem tudunk helyette jobbat, hinni kell hát benne. Ilyen módon az összehasonlító-történeti nyelvészet nem egészen olyan tudomány lett, mint a többi, hanem hovatovább amolyan hitbéli meggyőződés és elkötelezettség kérdésévé is vált, és ez eléggé meg is látszott rajta: akárcsak az egyházaknak, ennek is kialakultak a kánonalkotó (akadémiai) intézményei (a kánonokat sokszor dogmáknak is nevezhetnénk), a más felekezetűekhez pedig – vagy akár az ártatlan kételkedőkhöz is – sokszor úgy viszonyult, ahogy az egyház szokott a tévelygő és veszedelmes eretnekekhez. Az elhíresedett ugor–török háború stílusa nagyon is emlékeztet nemcsak a hitvitázó disputáké-
ra, hanem a középkori boszorkányüldözésére is.

Erre azt lehetne mondani, hogy van azért egy nagy különbség: a módszer. Olyan módszerünk van, amellyel tudományos kritériumok alapján tudjuk állítani azt, amit állítunk. Van ebben igazság. A módszernek azonban van egy nem elhanyagolható hiányossága, és ez elvileg is jóvátehetetlen: az, hogy nem mindig lehet vele kizárni a hibás értelmezést. Be lehet ugyan vele bizonyítani (de én inkább úgy mondanám, hogy nagy valószínűséggel feltételezni lehet vele), hogy egy szó ilyen vagy olyan eredetű, de hogy nem olyan eredetű, azt módszeresen csak akkor lehet bebizonyítani, ha szöges ellentétben

van igaznak tartott hipotéziseinkkel, vagy első ránézésre látszik rajta, hogy képtelenség (de akkor meg fölösleges is bizonyítani). Márpedig ebből elég kellemetlen dolgok következnek. Megtörténhetik például, és ha megtörténhetik, akkor valószínűleg meg is történik, hogy néhány (vagy netalán sokkal több?) forgalomban levő értelmezésünk tulajdonképpen helytelen, de nem tudhatjuk, melyek azok, ezért ezeket is ott tartjuk számon a nagy valószínűséggel helyesek között.

Igazi példát erre a dolog természeténél fogva nem adhatok, hiszen ehhez az kellene, hogy módszeresen be tudjam előbb bizonyítani valamelyik értelmezésről, hogy helytelen, ami pedig, mint mondtam, igencsak bajos lenne. Ezért csak elképzelt példán tudom bemutatni, mire is gondolok. Van a román nyelvben egy szélteben elterjedt szó, a *zmeu*, azt jelenti: 'sárkány'. Ezt a szót a moldvai csángók is átvették, a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldása végett egy magánhangzót illesztve az elejére: *ezmó*, *ëzmó*. Ez eddig ritka tiszta eset, hiszen a fülünk hallatára beszélnek mind a román nyelvet, mind pedig a csángó nyelvjárást, az adatokat tehát bármikor ellenőrizhetjük, ismerjük a körülményeket is, amelyek között a csángók sok szót a románból kölcsönöznek, az *ezmó* is 'sárkány'-t jelent, a mássalhangzó-torlódás ilyen feloldásával pedig sok más román eredetű szóban is találkozunk. Azt lehet tehát mondani, hogy e szó román eredetének valószínűsége annyira megközelíti az 1-et, hogy nagy baj akkor sem lesz belőle, ha azt mondjuk: biztosan tudjuk, hogy onnan származik.

A csángóban azonban a szónak ilyen alakjával is találkoztak a kutatók: *ezmókus*. Ezt már nem lehet kölcsönzéssel magyarázni. Mivel ott van előttünk az *ezmó* is (ugyanolyan jelentéssel), azt mondjuk, hogy az *ezmókus* az *ezmó* és a *mókus* kontaminációjával keletkezett. Annak, hogy ez az értelmezés a helyes, már korántsem olyan nagy a valószínűsége, mint az *ezmó* román eredetének, de jobbat nem tudunk, tehát elfogadjuk ezt is, mert azért elég hihetőnek látszik (noha ez – mármint a hihetőség – tudományos kritériumnak egy kicsit furcsa, arról nem is szólva, hogy az sem elég világos, hogy egy olyan rettenetes személyt, mint az *ezmó*, hogyan lehet egyáltalán kapcsolatba hozni egy olyan kedves állattal, mint a *mókus*).

Képzeljük most el azt, hogy ez a nyelvi folyamat nem most történik, a szemünk láttára, hanem mondjuk négyszáz évvel ezelőtt. Tegyük fel továbbá, hogy a *zmeu* egy olyan szó, amelyet akkor csak a csángókkal érintkezésben levő románok használnak, és háromszáz év alatt abból a román nyelvjárásból is kivész (hiszen szoktak szavak kivészni), a csángó nyelvjárásban pedig az *ezmókus* válik általánossá, és teljesen kiszorítja az *ezmó*-t. Mire tehát a nyelvészeti kutatások elkezdődnek, a román *zmeu*-nak nyoma sincs, írásos emléke sem marad fenn, a csángó nyelvjárásban pedig a sárkányt *ezmókus*-nak hívják. Ha történetesen így alakult volna a dolog, akkor ma a TESz.-ben ez

állna: „**ezmókus**, *ëzmókus* [adatok felsorolása]. **J.:** 'sárkány'. – Összetett szó, utótagja, a *mókus* hangutánzó szótőre vezethető vissza, előtagja, az *ez-* azonos az *elav.*, felt. honf. e. tör. er. *id, üd, egy-* 'egészséges; magasztos, szent' szavunkkal. A *z ~ d* váltakozásra l.: *bűz ~ bűdös, íz ~ édes, ez ~ ide* stb. A mai jelentés jelentésváltozással keletkezett. [Szakirodalom.]”

A dolog azonban nem maradna ennyiben. Mivel a népi hiedelemrendszer vizsgálatának fontos forrásai a nyelvi adatok, a fentiekből kiindulva, azokra alapozva minden erről szóló tankönyvben biztos tudásként lenne ott, hogy őseink szent állatként tisztelték a mókust (sőt ma is különös szeretettel viseltetünk iránta), s ez legalább az ugor korig vezethető vissza, hiszen a magyar *szent mókus* mellett a vogul mitológiában például „az ember korabeli világ előtti” öreg fia is *karmos evet* képében hág fel Numi-Tóremhez tanácsot kérni. A nyelvészek pedig ettől még jobban megbizonyosodnának értelmezésük helyességéről, hiszen úgy látnák, hogy azt más, nem nyelvi adatok is megerősítik, és ettől kezdve azt is tudnák, hogy a jelentésváltozás alapja éppen az volt, hogy egyik hiedelemnév nevét a másikra vitték át. Nem is foglalkoznának hát többet a dologgal, hanem betennék a „Véglegesen megoldott kérdések” feliratú dossziéba, hiszen ez a származtatás cáfolhatatlan.

Ezek után az a kérdés: vajon hány ilyen etimológia lehet a TESz.-ben? Lehet, hogy egy sincs, de lehet, hogy több tucat is van, a megfelelő következményekkel. Sovány vigasz, hogy ha netán így volna is, sohasem fogjuk megtudni, melyek azok. Valamivel megnyugtatóbb, hogy a mai összehasonlító nyelvészet már jóval óvatosabban fogalmazza meg hipotéziseit, mint a múlt századi. A mai nyelvtörténeti kutatások alapjait azonban akkor rakták le, nem mostanában.

2. Majd mindegyik tudomány művelői gyakorta élnek különböző metaforákkal. Nem stílusuk díszítése végett, hanem azért, mert nehezen is tudnának meglenni metaforák nélkül: egyrészt azért van rájuk szükségük, hogy egyáltalán beszélni tudjanak olyasmiről is, amiről másképpen igencsak körülményes volna, ha nem éppen lehetetlen, másrészt hogy szemléletessé, „láthatóvá” tegyék amúgy láthatatlan tárgyukat. Nemcsak az olvasók, hanem a maguk számára is. Hiszen az embernek olyan a gondolkozása, hogy azt érti igazán, amit valamilyen módon ott tud látni maga előtt.

Ez azonban nem marad következmények nélkül. Ha az ember nagyon rászokott, hogy valamit, ami amúgy láthatatlan, egy metaforán keresztül lásson, előbb-utóbb olyannak is fogja látni csakugyan, amilyennek a metafora feltünteteti számára.

Csúry Bálint már 1910-ben megírta, hogy: „A metaforát újból kell értékelnünk. Ki kell emelnünk abból az alárendelt, vagy talán félreértett szerepéből, melyet a stilisztikák adtak neki. Rá kell mutatnunk, hogy a metafora nem

puszta díszítő, hanem a legnagyobb alkotó erők egyike az emberi beszédben” (Csúry 1910. 48), majd alább: „az egész nyelvet átható azon eljárás, mely szerint a lélek a külvilág tárgyait értékeli s ez értéket megfelelő névvel illeti” (i.m. 69). Hogy mennyire igaza volt, azt mostanában már nem nehéz felismerni, miután 1980-ban megjelent George Lakoff és Mark Johnson nagy hatású könyve, a *Metaphors We Live By*, amely éppen ezzel a gondolattal kezdődik, csak nem öt sorban megírva, hanem egy egész fejezetben. Azóta kezd világszerte tudatossá válni, hogy a metaforákra oda kell figyelni, mert akkora hatásuk lehet a világlátásunkra, hogy egyik-másikuk akár nagy bajt is okozhat.

Az összehasonlító-történeti nyelvészetnek a CSALÁDFA lett az alapmetaforája. Tulajdonképpen érthető, hogy ez lett, és nem más. Egyrészt ha az ember rokonokat keres, akkor a családfakészítés régi hagyománya alapján rögtön ott van a keze ügyében az a lehetőség, hogy a nyelvek esetében is a család(fa) fogalomköréhez igazodva kezdjen beszélni és gondolkozni. A nyelvészeti terminológia jól mutatja ezt: *nyelvcsalád*, *rokon* nyelvek. Másrészt ott volt mintának a Linné-féle taxonómia is, amely szintén a fa-struktúra elvei szerint épül fel, ez ráadásul igen előkelő analógia is volt, hiszen a nyelvészet ezzel a természettudományhoz látszott közeledni. Hogy ez is egyik forrása (vagy legalábbis megerősítője) ennek a metaforának, azt onnan is gondolhatjuk, hogy angolszász nyelvterületen a nyelvek rokonság szerinti osztályozásában nemcsak a *család (family)* járja, hanem a biológiai taxonómiából átvett *phylum* is, ez a magyar biológiai terminus szerint a *törzs*, a nyelvészeti szakirodalomban érthető okokból nem ennek, hanem *nagycsalád*-nak fordították, és a nyelveknek a nyelvcsaládnál nagyobb, több – laza rokonsági szálakkal egymáshoz kapcsolódó – nyelvcsaládot magába foglaló csoportját nevezik meg vele. (Ilyen alapon lehetne alkalmasint az urál-altaji nagycsaládról beszélni, ha volna hozzá bátorságunk.)

Ugyanaz a metafora azonban más-más következményekkel járhat a különböző tudományokban. A biológiában a fa-struktúra szerinti metaforikus gondolkozás tulajdonképpen értelmetlen, sőt egyenesen hasznos eszköz arra, hogy a fajok közötti különböző viszonyokat szemléletessé tegye. Hiszen ha a fa elágazik valahol, a két ág nem fog többé szervesen összekapcsolódni, hanem majd megint elágazik mindegyik, és így tovább. De az sem történhetik meg, hogy valamilyen módon az egyik ág összeforrjon egy szomszédos fa valamelyik ágával, és úgy nőjenek aztán tovább, egy közös ágban, vagy hogy az egyik ág magától leváljék az egyik fáról, és átköltözzék a másikra. Pontosan így van ez az élővilágban is: ilyesmi ott sem fordulhat elő az egyes fajokkal. Amikor pedig a (statikus) rendszertan összekapcsolódott az evolúciós elmélettel, a fajok családfája arra a célra is jól bevált, hogy az egyes fajok *származását* is

megfelelően szemléltesse, ne csak a *rokonságát*. Hiszen a biológiában ez a kettő majdnem egyre megy.

A nyelvek esetében viszont nem egészen így van ez, a CSALÁDFA metafora mégis úgy tünteti fel a dolgot, mintha ott is így volna, és ezáltal meglehetősen félre is viheti az erről való gondolkozást. A nyelvek először is nem ugyanolyan valóságos dolgok, mint a faág vagy a családfára felírt vagy felrajzolt személyek, illetve a különböző fajú növények vagy állatok. Igazából nem is a nyelvek vannak, hanem az emberek, akik tudnak és szoktak is valahogy beszélni egymással, a maguk módján. Ezek az emberek amúgy vagy vannak egymással rokonságban, vagy nincsenek, ez a beszéd módja szempontjából nem sokat számít. Csak az számít, hogy minden nemzedék elegendő számban tanítsa meg a következő nemzedéket a maga beszédmódjára, vagyis másolja át a beszélés éppen ilyen módjának tudását az utódokba. Tulajdonképpen ez a folytonos beszélés és átmásolás az, amit mi – nem túl szerencsés módon – úgy szoktunk másképpen mondani, hogy egy nyelv folytonossága vagy folytonos megléte. A másoláshoz pedig emberek kellene – és persze az a tudásuk, amit átmásolhatnak.

A másolatok azonban nem lesznek tökéletesek: a következő nemzedék már nem pontosan ugyanúgy fog beszélni, mint az, amelyiktől eltanulta. Emellett még változtat is valamit a beszéd módján, ahogy a szokások is változnak idővel. Valaki például kitalálja, hogy érdekesebb, ha az *ezmó* helyett *ezmókus*-t mond. Másoknak is megtetszik, eltanulják tőle. Utána már ez a tudásuk is továbbmásolódik. Ez az voltaképpen, amit praktikusabban, egyszerűbben, de sokkal pontatlanabban úgy hívunk, hogy a nyelv változása, pedig itt nem valami fölöttük lebegő, tőlük valamilyen módon függetlenül létező nyelv változott meg magától, hanem az emberek kezdtek másképp mondani valamit, mint ahogy addig szokták.

Ha mármost az emberek egy nagyobb csoportjából kiválik egy kisebb, és elköltözik valahová messzebbre, idővel megszakadhat köztük a kapcsolat. Nem tudnak már egymástól tanulni, egymáshoz igazodni beszédükkel. Mindkét csoportban továbbra is változik az emberek beszédmódja, de a változások a két csoport között nincsenek egyeztetve. A végén annyira másképpen fognak beszélni, hogy a két csoport tagjai talán meg sem értik már egymást, noha beszédmódjuk továbbra is sok mindenben hasonló. Már más-más nyelvet beszélnek, úgy szoktuk mondani. A hasonlóságok meg a szabályos eltérések alapján aztán a nyelvész megállapítja, hogy ez a két nyelv rokon.

De most álljunk meg egy pillanatra. Miknek a rokonságáról beszélünk mi itt tulajdonképpen? Az imént azt mondtam, hogy igazából nem is a nyelvek vannak, hanem az emberek, akik valahogyan beszélnek. Ezek szerint az emberek volnának rokonok? Lehet, hogy vannak köztük rokonok, de olyan távoliak, hogy már nem is tartják, tudni sem tudnak róla. Akkor meg mik

rokonok? És milyen értelemben? Azt szoktuk mondani, hogy a két nyelv rokon, olyan értelemben, hogy ugyanattól a közös őstől származnak, vagyis ugyanabból a közös alapnyelvből lettek. Ezt azonban csak azért mondjuk így, mert nagyon megszoktuk már, hogy a nyelveket valami embertől független, szinte tárgyyszerűen létező valamiknek képzeljük, és komolyan vesszük azt, amit a CSALÁDFA metafora sugalmaz. Ha tehát pontosabban meg szeretnénk mondani, miről is beszélünk itt tulajdonképpen, akkor ezt nagyon másképpen kellene megfogalmazni. Ez pedig azért nem könnyű dolog, mert nagyon rászoktunk arra, hogy az ilyesmiről egy bizonyos módon beszéljünk.

A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb. *Ha* az a bizonyos embercsoport tiszta egyedül volna a világon, és úgy kezdene csoportokra oszlani, majd az újabb csoportok további csoportokra, hogy közben egyiknek sem volna alkalma *semmilyen* más csoporttal találkozni és tartós kapcsolatokat kialakítani (sem rokonnal, sem nem rokonnal), akkor a végeredményként kialakuló nyelvek származását bizonyára baj nélkül le lehetne írni a CSALÁDFA metafora által sugallt módon is. Csakhogy a világ nem ilyen, és már nagyon régóta nem ilyen. Az emberek jönnek-mennek, találkoznak egymással, embercsoportok összetársulnak, más csoportokkal közös helyen telepsznek meg, olyanokkal is, akik egész másképpen beszélnek mint ők. És közben sok mindent el is tanulnak egymástól: szokásokat, hiedelmeket, meséket, énekeket, gazdálkodást, munkafolyamatok technikáit – és beszédmódot. Lehet, hogy csak pár tucat szót, de az is lehet, hogy mindenestül átállnak a másik csoport beszédmódjára, és ettől kezdve együtt alkotnak egy nagyobb nyelvi közösséget. Az is előfordulhat, hogy bizonyos csoportok, amelyek korábban egyazon csoportból váltak külön, később megint egymásra találnak, és hosszabb ideig együtt élnek. Ilyenkor is történhetnek érdekes dolgok.

Az ilyen folyamatok a CSALÁDFA metafora szemléletébe egyszerűen nem férnek bele, hiszen a fa ágaival nemhogy ilyesmi nem történhetik, de még valamennyire hasonló sem. A metafora nem segíti többé a megértést, hanem inkább akadályozza, hiszen természete az, hogy a vele szerkezetileg egyező elemeket aránytalanul kiemeli, a nem egyezőket meg az észrevehetetlenségig elrejtí. (Ezt George Lakoffék írták le igen meggyőzően fentebb említett könyvükben.)

Ez nemcsak elméleti lehetőség: példa is van rá, nem is kitalált. Az általánosan elfogadott hipotézis szerint finnugor nyelvek családfájának két nagy ága alakult ki: a finn-permi meg az ugor. Az utóbbi két ágra oszlott, a magyarra meg az obi-ugorra. Az obi-ugor jóval később megint két ágra szakadt, ennek eredménye a mai vogul és osztják nyelv. Ennek megfelelően a magyarnak ez a két obi-ugor nyelv a legközelebbi rokona.

Ha csakugyan így történt, akkor ebből logikusan következik az a hipotézis (mégpedig éppen a családfa logikája szerint), hogy a magyar nagyjából

egyformán kell hogy hasonlítson a vogulhoz és az osztjához, illetve körülbelül ugyanolyan mértékben kell hogy különbözzék tőlük. Ha azonban ezt a hipotézisünket ellenőrizzük, mert ez olyan, hogy ellenőrizni lehet, akkor kisé, hogy rosszul hittük: a vogul ugyanis valójában feltűnően közelebb áll a magyarhoz, mint az osztják.

A természettudós ilyenkor tudomásul veszi, hogy rossz volt az eredeti hipotézise, amelyre a másodikat építette, és másik után néz helyette. A nyelvészet azonban ilyenkor nem akadémikus, hanem akadémikus: a családforma formáját és értelmezését változtatlanul megtartjuk, összesen annyit teszünk, hogy *ott, ahol ez a probléma felmerül*, megjegyezzük, hogy ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a vogulokkal a magyarok később is érintkeztek, az osztjakkal meg nem. A továbbiakban pedig úgy teszünk, mintha ez a probléma nem is létezne. Például: azok a szavaink, amelyek a finnugor nyelvek közül csak a vogulban vannak még meg, de már az osztjában sem leljük őket, mind ősi örökségek *az ugor korból*. De hát honnan tudjuk ezt olyan biztosan? Elvileg lehetnek azok is, persze, hiszen ha az osztjokok közben elfelejtették, a vogulok meg nem, akkor természetes, hogy csak az utóbbiban találjuk meg őket. De hátha az osztjokok sohasem is használták ezeket, hanem későbbiek, és vagy a vogulok kölcsönözték őket a magyaroktól, vagy fordítva? Akkor pedig kár őket az ugor alapnyelvig visszavezetni. Hiszen ha a vogullal való nagyobb hasonlóság csakugyan a későbbi érintkezéssel magyarázható, akkor hogy lehet az, hogy nyelvi kölcsönhatást viszont nem mutatunk ki sehol? Ha meg nem volt kölcsönhatás, akkor a pusztai érintkezés hogyan vezethetett oda, hogy ma a vogullal nagyobb a hasonlóság, mint az osztjakkal?

Azt hiszem, hogy legalábbis részben ennek is a CSALÁDFA metafora az oka: meg se tudjuk tőle látni azt, ami pedig máskülönben talán ott volna előttünk. Hiszen másfajta értelmezését is lehetne adni ennek a dolognak. Az is egy ugyanolyan ellenőrizhetetlen hipotézis lenne, mint a most érvényben levő, de bizonyos tények más értelmet kapnának, és mások lennének a következményei is. Hátha nem is így történt ez az egész? Képzeljük el másképp! Tegyük fel, hogy a finnugor alapnyelvet beszélők közül először kiváltak nem is az ugorok, hanem a magyarok. A mai vogulok és osztjokok ősei akkor még egy más (arktikus övezetbeli?) nyelvet beszéltek, de mire összetaláltak a magyarokkal, már ők is két nyelvjárásra oszlottak. A magyarokkal való együttélésük elég sokáig eltartott, ezalatt pedig eltanulták a magyaroktól a nyelvüket, mégpedig a vogulok jobban, mint az osztjokok (miközben a magyarok is tanulhattak tőlük egyet-mást).

Ha ez a hipotézis terjedt volna el, akkor ma sok mindent másképp értelmeznénk. Először is nem volna nagy kérdés, hogy az obi-ugorok embertani szempontból miért mutatnak sokkal nagyobb hasonlóságot az arktikus övezetben élő szibériai népekkel, mint a többi finnugor nyelvet beszélő nép. Másodsor: az obi-

ugor nyelveket természetesen finnugor nyelvekként tartanánk számon, de azt mondanánk rájuk, hogy ezek *szervetlen finnugor* nyelvek, akárcsak a lapp nyelv, amelyről úgy tudjuk, hogy a lappok egy régi nyelvcsere folytán beszélnek. Ha pedig a CSALÁDFA metaforától egy kicsit is el tudnánk szakadni (ez a metafora itt különösen sántít, hiszen a fának nem lehetnek szervetlen, utólag hozzátapadt ágai), akkor talán a kettes számot (duálist) sem kellene a finnugor alapnyelvben is meglevőnek feltételezni, csak azért mert a lappban is megvan, meg az obi-ugor nyelvekben is (és tőlük keletre majd minden arktikus övezetbeli nyelvben, egészen a Kamcsatka-félszigetig, más finnugor nyelvekben viszont nincs meg), hanem a szubsztrátum maradványának lehetne tekinteni. Azt is könnyebben észrevennénk, hogy a szervetlen finnugor nyelveket módszertani szempontból másképpen kellene kezelni, mint a szerveket, különösen mikor olyasmivel foglalkozunk, mint például a finnugor alapnyelv hangrendszerének rekonstruálása. Ilyenkor legjobb, ha legalábbis eleinte teljesen figyelmen kívül hagyjuk őket, és majd csak utólag próbáljuk ki, hogy a szerves finnugor nyelvek alapján rekonstruált hangrendszerrel mi történik ezekben a nyelvekben. Ez különösen a magánhangzó-rendszer rekonstrukciója esetében volna fontos. Ha ugyanis ez a nyelvcsere azzal kezdődött, hogy nagy mennyiségben vettek át a magyarból kölcsönszavakat, akkor eleinte valószínűleg gyakori volt a hanghelyettesítés, később viszont már magyaros formájukban tanulták el a többit. Ez pedig meglehetősen összekuszálhatja különösen a magánhangzó-rendszert. (Gondoljunk csak a mai szókölcönzésekre! Mikor például erdélyi románok eltanulták a magyaroktól az *élesztő* szót, náluk *alístău* lett belőle. A mássalhangzók közül mindegyik megmaradt, a magánhangzók közül egy sem.) Ha nem így járnánk el, akkor megtörténhetne, hogy a finnugor alapnyelvi magánhangzó-rendszer valamely – egyébként meggyőzőnek látszó – rekonstrukciója végül is azon bukna meg, hogy az osztjákat sehogy sem lehet belőle szervesen levezetni.

De lenne ennek egyéb, nem nyelvészeti jellegű következménye is. Mai hitünk szerint a finnugor alapnyelvet beszélők sámánhitűek voltak. Ezt pedig onnan tudjuk, hogy a sámánhit a nyelvcsalád szélső ágait beszélő népeknél bizonyíthatóan megvan vagy megvolt, tehát meg kellett lennie ott is, ahonnan ezek származtak, vagyis a finnugoroknál. És kiknél van meg egész pontosan? Egyrészt a lappoknál, másrészt az ugor nyelveket beszélőknél. A dologhoz hozzátartozik, hogy az obi-ugorok sámánizmusa ugyanolyan jellegűnek látszik, mint a lappoké, és hasonlít az arktikus övezetbeli szibériai népekéhez, a magyar sámánizmus meg inkább törökös jellegű. Más finnugor népeknél a sámánizmus emlékeit csak nagyon halvány nyomokban lehet kimutatni, elég bizonytalanul. Ha mármost az itt felvetett hipotézis szerint gondolkodnánk, akkor arra jutnánk, hogy: a finnugor alapnyelvet beszélők nem voltak sámánhitűek, hanem azok voltak az arktikus övezetbeli népek, és ezt mindnyájan meg is tartották, a lappok

és az obi-ugorok is, noha ők nyelvcsere folytán finnugor nyelvűek lettek. A sámánhit magyar emlékei pedig a régi török kapcsolatoknak tulajdoníthatók.

De el lehet ennek a hipotézisnek képzelni egy gyengébb változatát is. Az úgy szólna, hogy a finnugor alapnyelv előbb finn-permi és ugor ágra szakadt, majd az ugor magyarra és vogulra. Az osztjások pedig a voguloktól tanulták el mai nyelvüket (a vogulok meg az osztjásoktól a sámánhitet). Így is érthetőbb lenne, miért áll közelebb a vogul a magyarhoz, mint az osztják.

Ne higgyük, hogy egy ilyen hipotézis miatt teljesen át kellene rendezni az egész finnugrisztikát. Dehogy is. Minden maradna majdnem a régiben, a magyar nyelvnek továbbra is a vogul meg az osztják lenne a legközelebbi rokona. Csak annyi történe, hogy kevesebb lenne a megmagyarázni való, és körültekintőbben lehetne megfogalmazni bizonyos hipotéziseinket.

A CSALÁDFA metaforának egy hasonló hiányosságát Lükő Gábor írja le igen szemléletesen: „Nemes uraink régen szépen megfestették családfájukat. A fa töve a legrégebb ismert ős nevét viselte. Minden ága úgy ágazott tovább, ahány gyermeke volt a nevét viselőnek. De csak a fiúk gyermekeit jelölték ágakkal, mert csak ezek viselték ősapjuk nevét. És – amit még fontosabbnak tartottak – csak ezek örökölték az ősi földbirtok egy-egy rájuk eső részét.

[...] Csakhogy az élet meghazudtol minden családfát. Mert *ha származásom érdekel*, nem feledkezhetem meg az édesanyámról sem. Sőt volt anyja apámnak is, nem csak apja. Anyámnak szintúgy. Négy öregszülémnek pedig nyolc édesszüleje és tizenhat öregszüleje volt. És mindőjükről maradt rám valami. Nem ház vagy föld, sem bankbetét, hanem kiről egy gesztus, kiről egy halk mosoly. Aki ismerte szüleimet, fölismeri rajtam az ő vonásaikat, arckifejezésüket, mozdulataikat. És ha ismerte volna öregszüleimet, azokét is felfedezhetné rajtam. Így ágaznak el *gyökereim* a múltban, sok-sok ősömben, és nincs jogom megtagadni egyiket sem, azért, hogy személyesen sosem találkoztam velük” (Lükő 1991. 5–6, az én kiemeléseim – Sz. N. S.).

Lükő Gábor, mint látjuk, egy másik metafora által nézi azt, ami amúgy láthatatlan. Az ő metaforája a GYÖKEREK. Így írtam mindjárt, többes számban, mert csakis így van értelme. Ez a metafora azt emeli ki éppen, amit a másik elrejt. Szerkezetében is fordítottja a másiknak. Közös bennük, hogy mindkettő fa-struktúra, csomópontokkal és elágazásokkal. Ami viszont homlokegyenest ellenkezik, az az irány. A CSALÁDFA a széttartó irányú mozgásra irányítja az ember figyelmét: egy közös pontból indulnak ki az ágai, és úgy ágaznak szét különböző irányban, hogy közben egyre számosabban lesznek. Ezzel szemben a GYÖKEREK sok helyről indulnak, némelyek közülük egyesülnek, így egyre kevesebben lesznek, míg végül egyesülnek a fa tövében. Ez ugyan nem nagyon talál azzal, amit természetrajz órán tanultunk, meg amúgy is tudunk, hiszen valójában a gyökerek is a fa tövéből indulnak ki, úgy nőnek aztán le-

felé, és ágaznak szét. De a metaforánál nem az számít, hogy mit tanít a természetrajz, hanem az, hogy mi hogyan észleljük ezt az egészet. Észlelni meg úgy észleljük, hogy a gyökérben nem a növekedését látjuk, hanem azt, ahogy áramlik benne az éltető táplálék felfelé, és mindegyik gyökér ugyanoda vezet, bárhol legyen is a hegye.

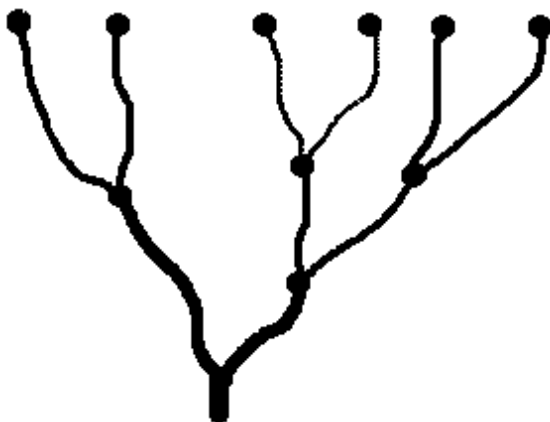
Ha most megpróbáljuk elképzelni, hogyan lehetne erre a metaforára alapozva értelmezni a nyelvrokonságot, illetve a nyelvek egymás közötti rokonsági viszonyait, hamar rájövünk, hogy elég körülményes lenne. Mert igaz ugyan, hogy a fának vannak vastagabb gyökerei is, meg egészen vékonyak is, de – legalábbis abban a formájában, ahogyan észleljük – egyazon gyökérből nemigen nőhet sok fa.

Nem is erre való ez a metafora, sőt igazából semmi vitája sincsen a másikkal (vagy legalábbis az volna a rendjénvaló, hogy ne legyen), mert eleve másról szól. A fenti idézetben nemcsak azt emeltem ki, hogy „gyökereim”, hanem azt is, hogy „ha származásom érdekel”. Mert éppen erről van itt szó: a CSALÁDFA metafora a *rokonság* (pontosabban a rokonsági viszonyok) láttatására alkalmas elsősorban, a GYÖKE-REK pedig a *származás*ára. Fordítva meg mindegyik meglehetősen alkalmatlan.

De hát nem ugyanaz a kettő? Természetesen nem ugyanaz. A rokonságelmélet arról szól, hogy milyen más nyelvekkel van rokonságban a nyelvünk, a származáselmélet meg arról, hogy miből és hogyan lett tulajdonképpen. Azt fölösleges volna kétségbe vonni, hogy a magyar a finnugor nyelvcsaládba tartozik, de ha a származása érdekel bennünket, akkor ennyi biztosan nem elég. Hiszen nemcsak attól beszélünk mi magyarul, hogy a kezét finnugor eredetű szóval *kéz*-nek mondjuk, a követ meg *kő*-nek, hanem attól is, hogy a búzát régi török eredetű szóval *búzá*-nak hívjuk, a bojtort *bojtorján*-nak, a galambot szláv eredetű szóval *galamb*-nak, a baktort meg német eredetű szóval *bakter*-nek. Ezek mind, mind más-más gyökerei a mi nyelvünknek, de mindegyik az övé, még ha nem egyforma vastagok is. Van erős, vastag gyökere, meg vannak vékonyabbak. Legvastagabbnak a finnugor látszik, de a honfoglalás előtti török sem éppen hajszálgyökér. (És tán még vastagabbnak is látszhatna, ha nem akarták volna annyian és annyira vékonyabbra faragni.)

Azt hiszem, ott történt a baj, hogy az összehasonlító nyelvészetben (legalábbis a magyarban) a rokonság és a származás különbsége kezdettől fogva nem volt elég tudatos. (Hiszen – jusson eszünkbe – ez a nyelvészet eleve azért született meg, hogy a származásunkra derítsen fényt.) Ha szóba került is a különbség, nem a nyelv származására vonatkozott elsősorban, hanem arról szólt, ami majd minden tankönyvnek ott áll mindjárt az elején, hogy ti. a nyelvrokonság nem jelent okvetlenül etnikai rokonságot is. (Ez a kijelentés azonban általában csak azon az egy könyvoldalon érvényes, a következőtől a könyv végéig jórészt el van felejtve.) Ha pedig a származást is a CSA-LÁDFA

metafora szerint próbáljuk látni, akkor abba csak egyetlen ág fér bele, amely pedig a GYÖKEREK metafora látásmódja szerint csak egyike a soknak, még ha talán a legvastagabb is. Ez egyben azt is magával hozza, hogy az lesz számunkra a természetes, hogy bármely nyelvnek egy és csakis egy őse lehet. A családfa szerkezete ugyanis olyan, amilyennek az 1. ábra mutatja.

1. ábra

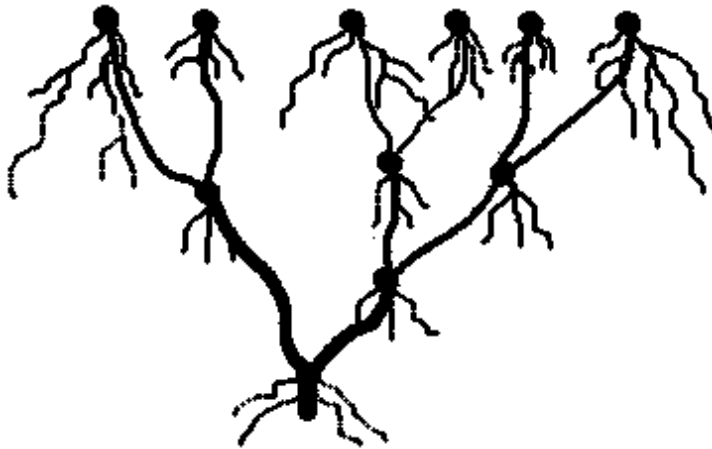
A rokonságmélet egyszerre *több* nyelvet vesz tekintetbe, és elsősorban nem az egyes nyelvek származása érdekli, hanem a nyelvek rokonsági kapcsolatai, illetve ennek (és csakis ennek!) a történeti háttere. Ma már jobban látják ezt az összehasonlító nyelvészetben is, mint a múlt században, a családfát pedig elsősorban tudományos modellnek tartják: „Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a családfaelmélet egyszerűen csak összegzi a nyelvcsalád adatolt tagjaira és ezek feltételezett kapcsolataira vonatkozó jelenlegi tudásunkat. Azt, hogy a történeti valóságot mennyire híven tükrözi, nem lehet megállapítani. [...] De annak ellenére, hogy módszerünk nem képes feltárni a történeti fejlemények teljes körét, úgy kell tennünk, *mintha* fánk a valóságot ábrázolná. A történeti nyelvészetnek mint tudománynak a szerepe ugyanis arra szorítkozik, hogy a lehető legegyszerűbb helytálló elmélet felállításával az összes elérhető adatot megmagyarázza” (Bynon 1983/1997. 67). A családfához nem tartozó más gyökerek pedig nemcsak azért nem kaphatnak helyet a családfán, hogy az elmélet „a lehető legegyszerűbb” legyen, hanem azért sem, mert teljesen kívül is esnek a rokonságmélet érdeklődésének körén.

A származáselméletet ezzel szemben mindig *egy-egy* nyelv származása érdekli, összes gyökerével együtt. Természetesen nemcsak a mai nyelveknek van sok gyökere, hanem így volt ez már azokkal a régi (alap)nyelvekkel is, amelyekből a mai nyelvek kiágaztak. A GYÖKEREK szerinti látásmódot a 2. ábra szemlélteti (ugyanabban a térbeli és időbeli elrendezésben, mint az 1. ábra).

2. ábra

Itt azonban, mivel az ábra pontosan azt próbálja szemléltetni, amit a GYÖKEREK metafora sugall, eltűnik az, hogy ami az egyik nyelvnek gyökere (e metafora szerint), az egyben egy korábbi nyelvnek ága. Nem csoda ez, hiszen ez is egy metafora, és erre is áll az, hogy bizonyos részleteket kiemel, másokat meg elrejt. Ha tehát valami olyasmit szeretnénk, ami egyesítse mindazt, amit e két metafora csak külön-külön tud láthatóvá tenni, akkor az előző két ábrát egymásra kell rajzolnunk, ez lesz a 3. ábra.

3. ábra

Itt azonban bajban vagyunk. Az egyik bajunk az, hogy ez nem hasonlít semmire az égvilágon (hacsak a trópusi mocsarak fájának léggökereire nem, de arról meg nincs annyi tapasztalatunk, hogy látni is tudjuk csakugyan, ne

csak nézni). A gyökerek mintha lelógának a fáról, pedig az irány felfelé kell hogy mutasson mind az ágak, mind a gyökerek esetében. Mivel semmire sem hasonlít, nem találunk rá egy olyan metaforát, ami megkönnyíthetné a róla való beszédet és az eszerint való látást. A másik pedig az, hogy csak a legvastagabb gyökeret ábrázolja ágnak is egyben, holott valójában mindegyik gyökér egyszersmind ága is egy-egy másik fának. (Ez pedig ki is zárja a légygyökerek szerkezete szerinti látást, hiszen ami ott gyökér, az csakis az lehet, ág nem.) Sok fát kellene tehát rajzolni, és azokat összekötni vastagabb, vékonyabb vagy csak alig látható ágakkal/gyökerekkel. Arra pedig nem-hogy nevet nem találnánk (hacsak struktúrának el nem neveznénk, mert annak mindent el lehet), hanem olyan áttekinthetetlen is lenne, hogy éppen a láttatásra nem lenne jó, amire pedig kellene. A harmadik baj az, hogy nincs rajta olyan részlet, amely a nyelvcsereére utalna, tehát csak a nyelvcsaládba szervesen beletartozó nyelvek egymáshoz való viszonyát szemlélteti úgy-ahogy.

Arra azonban talán mégis jók ezek az ábrák, hogy világossá tegyék: a metaforák harcának nincs értelme. Nem alárendelő viszony van köztük (olyan értelemben, hogy az egyik jobb, tudományosabb, értékesebb, mint a másik), hanem mellérendelő. Kiegészítik egymást, pótolják egymás gyarlóságait: amit az egyik eltakar előlünk, a másik éppen azt mutatja meg a legszebben.

3. A metaforák harcát nem véletlenül említettem. A magyar nyelvtörténetben igazán nem nehéz észrevenni, hogyan telepszik rá a rokonságelmélet és a CSALÁDFA metafora a származáselméletre. A finnugor gyökér megkülönböztetett figyelemnek örvend, és mindent maga alá rendel, a magyar nyelv más nyelvekből származó elemei pedig – mint olyan zavaró tényezők, amelyek csorbát ejthetnek a rendszer különben olyan szép egyértelműségén – valahogy úgy tűnnek fel, mint amelyek netalán veszélyeztethetnék nyelvünk tiszta finnugorságát és a finnugor nyelvtudomány végső győzelmét. (Ezt a félelmet még az ugor–török háború idejéből örököltük, és nagyon belénk szorult.) Különösen így van ez a honfoglalás előtti török elemekkel, amelyek túl jelentősek ahhoz, hogy könnyűszerrel túltehezzük rajtuk magunkat.

Nem arról akarok itt beszélni, hogy mennyire vagyunk engedékenyek valamely hangtani vagy jelentéstani nehézséggel szemben akkor, ha egy finnugor eredeztetésről van szó, és mennyire, ha egy törökről. Hanem inkább arra szeretném felhívni a figyelmet, mennyire bele van építve ez a szemlélet magának a nyelvtörténetnek mint diszciplínának a szerkezetébe.

A magyar nyelvtörténet rendszerint azzal kezdődik, hogy „A magyar nyelv finnugor (vagy uráli) alapjai”. Szó esik itt szókészletről, nyelvtani rendszerről, ragokról, képzőkről, mindenről, ami egyáltalán szóba jöhet. A nem finnugor eredetű elemekkel való foglalkozás számára pedig eleve a szó-

készlettörténet van alkalmas helyként kijelölve. Itt esik szó aztán honfoglalás előtti török, szláv, latin, német és más jövevényszavainkról.

Akik ezt a beosztást kitalálták, nyilván azzal a meggyőződéssel tették, hogy más nyelvek beszélőitől egyebet, mint szavakat nem tanulhattunk el. Így aztán bizonyos kérdésekkel ebben a keretben eleve nem is lehet foglalkozni, mert nem férne bele. A román nyelvtörténészek, akiknek nincs ugor–török háborús múltjuk, tehát félniük sincs, mitől, sokkal ésszerűbb, mert tágabb lehetőségeket biztosító formát adtak nyelvtörténetüknek. Ott ilyen fejezetek vannak, mint: „A román nyelv latin elemei”, „A román nyelv szláv elemei”, „A román nyelv magyar elemei” – az elemeken szerves alkotóelemeket értve –, és *mindegyik ilyen fejezetben* szó esik nemcsak jövevényszavakról, hanem az illető nyelvekből származó képzőkről, grammatikai formákról, ha vannak ilyenek, állandósult szókapcsolatokról, tükörfordításokról, hangtani jelenségekről stb. Ez a mellérendelő szemlélet sokkal alkalmasabb a származás teljesebb feltárására (és jobban illik a GYÖKEREK metaforához is), mint az az alárendelő és bizonyos lehetőségeket eleve kizáró, amely a magyar nyelvtörténetben eluralkodott. Hiszen ha a nyelvi kölcsönhatás szemünk előtt zajló formáit és következményeit nézzük, szinte biztosan állíthatjuk, hogy lehetetlenség is lett volna, hogy ahonnan annyi fontos szó került a magyarba, mint amennyi a török nyelvekből még a honfoglalás előtt, onnan semmi más ne származna.

Hogy világosabb legyen, mire gondolok, néhány példát mondok erre. Lehet, hogy ezek a példák igazából nem jók, olyan értelemben, hogy esetleg nem éppen ezek török eredetűek, de arra jók, hogy szemléltessem velük, mit akarok mondani. Egy kirgiz anyanyelvű fiatalasszonnyal beszélgettem egyszer, éppen magyarul tanult. Elmondta, milyen érdekes volt neki, hogy mi magyarul azt, hogy ’mindegy, egyre megy’, úgy is mondhatjuk, hogy *egykutya*, éppen, mint kirgizül, ahol ez úgy hangzik, hogy *bir it*, ami azt jelenti, hogy ’mindegy’, szó szerint pedig: *bir* ’egy’, *it* ’kutya’. Nincsenek rá módszereink kidolgozva, hogy meg tudjuk állapítani, mennyi annak a valószínűsége, hogy két nyelvben egy ilyen kifejezés egymástól teljesen függetlenül alakuljon ki, ezért most arra vagyok utalva, hogy elég tudománytalanul azt mondjam, hogy meglehetősen valószínűtlennek gondolom. Ha pedig történetesen török eredetű volna a magyarban, akkor hová férne ez vajon bele egyáltalán a magyar nyelvtörténetbe? Hiszen amúgy sem az *egy*, sem a *kutya* mint szó nem török eredetű!

Vagy ott van a dobrudzsai tatárban az, hogy *erkek bala* és *kîz bala*, szó szerint: ’férfi/fiúgyermek’, ’lánygyermek’. Ezt sem mondják így minden nyelven, ott sem, ahol pedig mondhatnák, mert a nyelvten egyébként megengedné. Angolul például van *boy friend* és *girl friend*, tehát elvileg lehetne

*boy child és *girl child is, és még sincs. [Ez tévedés volt, angolul lehet éppen, de például franciául vagy románul nem lehet.] Hátha nem véletlenül mondjuk ezt sem magyarul ugyanúgy, ahogy tatárul is?

Továbbá: ha az a közmondás, hogy *Amelyik kutya ugat, nem harap*, megvan a magyarban is, meg az oszmán-törökben is (*Ürüyen köpek ısırmaz*), az igazán nem nagy dolog, hiszen az Atlanti-óceántól errefelé szélteben ismerik, és tőlünk keletebbre is nagyon sok helyen. De arra már mégis lehetetlenség fel nem figyelni, ha Mészáros Gyula csuvas gyűjteményében olyan közmondás is van, hogy *Vesztett fejszének nyele ha fordul*. Ezzel még sehol másutt nem találkoztam a magyaron és csuvason kívül. Ki tudhat-e vajon alakulni egy ilyenfajta közmondás is véletlenül, egymástól függetlenül, két népnél? Erre sincs fejezet a magyar nyelvtörténetben.

Lássunk most egy más jellegű példát, mert annak is lehet valami tanulsága. Az a szó, hogy *temérdek*, azt jelenti: 'nagyon sok, rengeteg', régen pedig 'vastag' volt az értelme. Ezt a szót régebben török eredetűnek is tartották (Szinyei József vetette fel), úgy értelmezve, hogy a *tämır* 'vas' -*lik* képzős alakjára vezethető vissza. Bárczi Géza azonban ezt a származtatást már valószínűtlennek, a szó eredetét pedig bizonytalannak mondja (SzófSz.). A TESz. szintén bizonytalanul a *töm*, *tömör* családjába sorolja. A bizonytalanság nem alaptalan, hiszen régen ez a szó következetesen és makacsul mindig *temérdek* alakban fordult elő, a *tömérdek* változat viszonylag új keletűnek látszik, a *töm* viszont régen is *ö*-vel hangozott, a *tem* pedig ritkaság számba megy. (Érdekes, hogy régebbi szótárainkba címszóként még az *e*-s alakot vették fel, az újabbakba azonban, amióta a TESz.-beli értelmezés megszületett, inkább *tömérdek*-ként, ahogy a TESz.-ben is. De lehet, hogy ez csak véletlen.)

A fent jelzett török származtatással csakugyan vannak némi bajok. A *-lik*, *-lik*, *-luk*, *-lük* ugyanis nagyjából a magyar *-ság*, *-ség* képzőnek felel meg, tehát elsősorban főnévképző, a *temérdek* meg melléknév. Nehéz megérteni, hogy a 'vas-ság' főnévi jelentése hogyan változhat melléknévvé, és különben is, maga a „vasság” is elég furcsa. (Jelentéstani szempontból valamivel valószínűbb lehetett volna a *tämır-liγ*-ből való származtatás, ez azt jelenti: 'vasas, vasból levő, vas-', csak hogy ebben az esetben a magyarban inkább *temérlő, *teméllő alakot várnánk.) Van azonban számos török nyelvben egy melléknévképző is, a *-taγ*, *-täγ*, *-tag*, *-täg*, *-täk*, *-däk*, azt jelenti: '-szerű, -féle'. (Egyes szerzők nem képzőnek veszik, hanem a hasonlító eset ragjának.) Pl. a sárga jogurban *taγ* 'hegy', *k'ysı* 'ember', a *taγdaγ k'ysı* pedig azt jelenti: 'hegyszerű ember', azaz 'nagy, behemót, akkora, mint egy hegy' [vagyis: *tajdag*]. A sárga jögurok ugyan egy kicsit messzire esnek ide, hiszen valahol Tibetben élnek, de a képző más török nyelvekben is megvan. Ha pedig a *temérdek*-et nem a *tämırlık*-ből, hanem a *tämirdäk*-ből vagy *tämirdäg*-ből ('vas-szerű'-ből) próbáljuk meg értelmezni (a magyar szónak egyébként volt

régen *temérdeg* alakja is, a NySz. három forrásból is így idézi), akkor máris valószínűbbnek látszik a dolog.

De az érdekese csak most következik. Hiszen a *vastag*-nak is *vas* az eleje, és *-tag* a vége, majdnem ugyanaz, mint a *temérdek*-nek! Hogy *t* van benne, nem *d*, az nem meglepő, hiszen *s* áll előtte, az ilyen hangkapcsolatok szabálya pedig még az ómagyar korban is ugyanaz volt, mint szerte a török nyelvekben, hogy *ti*. zöngétlenek után a toldalék *d*-je előreható hasonulással *t*-vé hasonult (l. pl. TA: *huluoodi* 'Hollád', *fortudi* 'Fadd', de: *cuefti* 'Kövesd', *legifti* 'Segesd', vö. oszm. tör. *demir-de* 'vasban', de: *taş-ta* 'kőben' – mint: *temérdek*, *vastag* –, alkalmasint ezt is a magyar nyelv török gyökereiről szóló fejezetben kellene számon tartani, ha a magyar nyelvtörténetnek egyáltalán volna ilyen fejezete).

A MSzFgrE. *vas* szócikkében azt olvassuk: „A *vaskos* és a *vastag* talán a *vas* származékai. Az előbbiben *k + s* képzőbokrot tehetünk fel, az utóbbi képzésmódja nem tisztázott. [...] *-tag* képző más szóban nem fordul elő.” Úgy látszik, itt egy olyan szóra bukkantunk, amelyben finnugor eredetű tőhöz török képző kapcsolódik. Persze nem lett ez a képző termékeny a magyarban, ebbe az egy szóba is csak azért kerülhetett bele, mert akik ezt kitalálták, pontosan értették, hogy a *tämir-däk*-ben mit jelent a *tämir*, és úgy vették, hogy ha az ennek megfelelő *vas*-hoz ugyanazt a szóvéget kapcsolják hozzá (a megfelelő hangtani szabályok szerint), amely amabban is ott van, akkor az is éppen 'vastag'-ot fog jelenteni. (És láss csodát, úgy is lett!)

Végül hadd álljon itt egy olyan példa, amely még jobban mutatja, hogyan tudnak olykor össze is kuszálódni a gyökerek. Az *olvas* szó legjobb tudásunk szerint finnugor eredetű. Van azonban vele egy kis gondunk: majd minden rokon nyelvi megfelelője *l*-lel kezdődik, csak a magyar szó nem. A MSzFgrE. azt mondja róla: „A m. *olvas* talán hangátvetéssel keletkezett egy eredetibb **lovas* alakból. [...] E magyarázatnak az a nehézsége, hogy a hangátvetés indokolatlan, mivel a feltehető **lovas* alakban nincs mássalhangzótorlódás.” Majd felveti, hogy a szó alakulásába belejátszhattak még az ómagyar korban bizonyos hasonló jelentésű, *o* kezdetű török szavak. Ezt is el lehet talán képzelni, de azt is, hogy úgy történhetett, hogy ez a szó bekerült valamely magyarokkal érintkező török nyelvbe, aztán meg visszakerült a magyarba, immár törökös formájában. Tudjuk, hogy a török nyelvekre a szókezdő *l* és *r* nem jellemző, ha ilyen kezdetű szót kölcsönöznek más nyelvből, akkor egy magánhangzót toldanak be a nem kedvelt szókezdő mássalhangzó elé: az orosz *rus* a török nyelvekben *urus*, innen a magyar *orosz* is. Ugyanígy a **lovas*-ból is szabályszerűen **uluvaš* lesz, ha valamely török nyelvbe átkerül. Ha meg utána – esetleg a *betű*, *ír*, *szám* társaságában – ez a forma visszajut a magyarba, abból később nem is lehet egyéb, csak *olvas*. (Az ilyen

lehetőséget már csak azért sem kell eleve kizárni, mert a ma megfigyelhető, folyamatban levő nyelvi kölcsönhatások alapján jól tudjuk, hogy nagyobb mértékű nyelvi érintkezés esetén a visszakölcsönzés nem is olyan pártját ritkító dolog.)

Erre azt kérdezheti valaki: de hát hol, melyik török nyelvben lehet ezt a kölcsön-szót kimutatni? Tartok tőle, hogy egyikben sem, ha valahol az orosz sztyeppén vagy Ázsiában keressük. Mert lehet, hogy nem is ott kell keresni azokat a törököket, hanem itt, a Kárpát-medencében. Lehet, hogy éppen mi vagyunk azok, olyan értelemben, hogy a magyar nép sok gyökerének egyike éppen azok a törökök. Beolvadtak a magyarokba, és velünk jöttek. Akkor meg hiába keressük már őket Ázsiában. (Különben van még ilyen. A *dél* szót régi török eredetűnek tudjuk, de így, *l*-es formájában a magyaron kívül csak a távoli mongolban van meg *düli* alakban, török nyelvekből azonban nem lehet kimutatni, mert mindenütt csak *š*-ező változatában van meg: *tüš*. Az *l*-es formáját használó törökök talán más szóra tértek át közben, de meglehet, hogy köztünk élő leszármazottaik használják mindmáig, az ő szempontjukból nézve nem jövevényszóként, hanem megőrzött régiségként.)

Akkor hát milyen eredetű az *olvas*? Meg lehet azt egyetlen szóval mondani? Hiszen már ennek az egy szónak sem egyetlen gyökere van. Minden rokonsága a finnugor nyelvekhez köti, formája azonban törökös. És milyen eredetű a *vastag*? Ha úgy volna, ahogy itt fennebb elmondtam, akkor a töve finnugor, a vége és a képzésmódja meg török. De ugyanúgy: ha a *temérdek* szó esetleg tisztára török eredetű volna is, vajon a *tömérdek* alakra is teljesen ki kell-e zárni a TESz. javaslatát? Hiszen az nagyon is lehetséges, hogy az *ö-ző* forma csakugyan az ott felsoroltak hatására keletkezett. Akkor pedig azok is ott vannak a gyökerei között. Ha pedig ilyesmivel már egy szó esetében is számolni kell, akkor hogy is gondolhatnánk arra, hogy ha nyelvünk származásáról kell valamit mondanunk, akkor azt egy szóban is megmondhatjuk? Legvastagabbik gyökere finnugor, a másik – az sem vékony – török, a harmadik szláv, a negyedik német, az ötödik latin, a hatodik ... de ne is folytassuk. Mind, mind együtt, egymás mellett – ettől magyar a mi nyelvünk.

„Mert életem millió gyökerű” – ahogy Gábor bátyánk idézi Ady Endrétől. Isten tartsa meg jó erőben, egészségben!

Hivatkozott irodalom

BYNON, Theodora

1997 *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó, Budapest

CSÚRY Bálint

1910 *Az ige*. NyF 63. Budapest

LÜKŐ Gábor

1991 *Családfánk vagy gyökereink*. In: *Gyökereink 1. A Társaslélektani Intézet Dolgozatai*. Magyarország

MSzFgrE.

A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. Főszerkesztő: Lakó György. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1978.

TESz.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: Benkő Loránd. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.